

Działalność antysowieckiej emigracji kaukaskiej w Turcji

Szabla Kazimowa

Od końca 1920 roku, kiedy bolszewicy krok po kroku okupowali coraz to nowe tereny byłego Imperium Rosyjskiego i energicznie zwalczali armię „białych” Rosjan, rozpoczął się napływ do Turcji emigracji z Rosji, Kaukazu, Krymu i Azji Środkowej. „Konstantynopol przemienił się w tymczasową kwaterę <Rosji na uchodźstwie>, albo po prostu Emigracji, jak swoją nową, ruchomą ojczyznę nazywali uciekinierzy”¹.

W okresie kiedy emigracja z Rosji szukała schronienia nad Bosforem, Turcja musiała walczyć o przetrwanie i swoją suwerenność. Nie uleczywszy jeszcze ran po Wojnach Bałkańskich (1912-1913), wskutek których Imperium Osmańskie straciło prawie 90% swoich europejskich terytoriów, Turcja została przez ówczesnych przywódców młodotureckich zaangażowana – obok państw centralnych – w działania I Wojny Światowej. Po przegranej wojnie Turcja poniosła bardzo dotkliwe i bolesne skutki drapieżnej polityki państw Ententy. 30 października w porcie Mudros doszło do podpisania rozejmu pomiędzy Imperium Osmańskim, a państwami Ententy, na mocy którego Turcy zobowiązali się do wycofania sił z Zakaukazia, północnego Iranu, Iraku i Syrii, a także do rozbrojenia i demobilizacji swojej armii. Alianci przejęli kontrolę nad kolejami, liniami telegraficznymi oraz cieśninami tureckimi. Najbardziej upokarzająca była okupacja Stambułu przez Brytyjczyków w listopadzie 1918 r.: „Turcy czuli się więźniem w swojej stolicy, więźniem maltretowanym, ofiarą pogardy i nienawiści Greków i osmańskich Ormian”.² Na oczach bezsilnych rządów w Stambule państwa Ententy rozpoczęły stopniowy rozbiór kraju oraz realizację projektów tworzenia „Wielkiej Grecji” i „Wielkiej Armenii” kosztem Turcji.

Alianci wydali ostateczny wyrok śmierci na Imperium Osmańskie 10 sierpnia 1920 roku w Sevres pod Paryżem. Marionetkowy rząd sułtański podpisał porozumienie z aliantami, na mocy którego Turcja miała się zrzec większości swojego terytorium na rzecz Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Grecji, Armenii oraz autonomicznego Kurdystanu. Nawet stolica kraju – Stambuł – wraz z cieśninami miała znaleźć się pod międzynarodową kontrolą.³ Na ruinach byłego imperium miało powstać quasi-suwerenne państwo w Północnej Anatolii (między Stambułem a Sivas oraz Morzem Czarnym

¹ T. Reiss, *Orientalista. Życie fałszywego księcia: od rewolucji bolszewickiej do faszystowskich Włoch*, Warszawa 2005, s. 131-132.

² A. Jevakhoff, *Kemal Atatürk. Droga do nowoczesności*, Warszawa 2004, s. 154.

³ D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2000, s. 92.

a Kayseri). Jak trafnie określił to jeden ze znawców współczesnej Turcji, „w Stambule o godzinie 13:00 wszystko zatrzymało się na pięć minut, wystarczyło zaledwie pięć minut, aby puścić w niepamięć pięć stuleci”.⁴

Okupacji kraju sprzeciwił się ruch oporu, jaki powstał w Anatolii pod przywództwem jednego z najbardziej wybitnych strategów i polityków XX w. – Kemala Atatürka. W wojnie wyzwolenczej (Kurtulusz Savaszy) w latach 1919-1923, dzięki ogromnej mobilizacji ludności tureckiej oraz dobrej organizacji prowadzonej kampanii wojennej, anatolijskim rebeliantom udało się wyzwolić swoje ziemie od okupantów i przywrócić suwerenność państwową w ramach nowego ustroju – Republiki Tureckiej (29 października 1923 r.). Jednak głównym decydującym czynnikiem, jaki zmienił bieg wydarzeń w historii współczesnej Turcji był strategiczny sojusz z Rosją Radziecką. Według szacunków historyków radziecką pomoc udzieloną kemalistowskiej Turcji w latach 1920-1922 stanowiło około 11 mln rubli w złocie, około 40 tys. karabinów, 324 karabiny maszynowe, 66 dział i prawie 45 tys. skrzyń z amunicją.⁵

18 marca 1921 roku w Moskwie pomiędzy anatolijskim ministrem spraw zagranicznych Yusuf Kamalem i jego radzieckim odpowiednikiem Georgijem Cziczerinem został podpisany „Traktat o przyjaźni i braterstwie”. Mimo jego podpisania, Turcja przyjmowała wrogo nastawionych wobec sowieckiej władzy emigrantów z byłego Imperium Rosyjskiego. Władze w Ankarze przymykały oczy na jawną działalność antysowiecką emigracji kaukaskiej udając, że nie są zorientowane w jej politycznym charakterze. Nawet podpisany 17 grudnia 1925 roku turecko-radziecki pakt o przyjaźni i nieagresji, na mocy którego Ankara zobowiązywała się do nieuczestniczenia w jakichkolwiek wrogich działaniach państw trzecich przeciwko Związkowi Radzieckiemu, niewiele zmienił sytuację politycznej emigracji w Turcji. Mogła ona nadal swobodnie działać w tym kraju.⁶ To świadczy o tym, iż Turcja rozpatrywała swój sojusz z Rosją Radziecką jako zjawisko przejściowe. Nie mając sił przeciwstawić się potężnemu sąsiadowi, wolała nie przeszkadzać tym, którzy chcieli z nią walczyć. Podobnie jak Polska.

Od 1924 roku polscy dyplomaci w Turcji na zlecenie Józefa Piłsudskiego i jego najbliższego otoczenia rozpracowywali emigrację kaukaską, próbując zjednoczyć ją w jednej organizacji. Misja ta została powierzona Tadeuszowi Schaetzelowi (Schätzel), pełniącemu w latach 1924-1926 funkcję attaché wojskowego w Ankarze.⁷ Dzięki jego

⁴ A. Jevakhoff, *Kemal Atatürk...*op.cit., s. 177.

⁵ D. Kołodziejczyk, *Turcja*, s. 105.

⁶ Г. Мамулия, *Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей»*. Сборник документов, Москва 2012, s.7.

⁷ Tadeusz Schaetzel (1891-1971) – polityk i dyplomata, pułkownik dyplomowany Wojska Polskiego, poseł, działacz prometejski. Karierę wojskową zaczynał w Legionach Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej. Od 1919 roku służył w Sztabie Naczelnego Wodza. W latach 1922-1923 pełnił funkcję Szefa Wydziału Ewidencji Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. W latach 1924-1926 przebywał w Turcji jako attaché wojskowy, po powrocie do kraju stał na czele Oddziału II Sztabu Generalnego (1926-1928), radca ambasady RP, poseł nadzwyczajny w Paryżu (1929-1930), Szef Gabinetu Prezesa

staraniom na terenie Turcji powstała organizacja Komitet Konfederatów (polscy dyplomaci w raportach używali krótkiej nazwy „Konfederacja”). W skład KK wchodził przedstawiciele z Azerbejdżanu (Chosrow bej Sultanow), Gruzji (Wasznadze i Murat Bej Magalow) oraz Północnego Kaukazu (Wassin-girej i Kantemirow). Działalność organizacji nie satysfakcjonowała Polski, która uważała, że organizacja „wegetuje”. „Konfederacja” nie posiadała dużego wpływu na przedstawicieli emigracji, ponieważ najbardziej liczące się partie nie były w niej reprezentowane. Azerbejdżański Musawat i gruzińscy mienszewicy znajdowali się poza sojuszem. Dla ożywienia działalności „Konfederacji” konieczne było pozyskanie liderów najbardziej wpływowych partii Azerbejdżanu, Gruzji i Północnego Kaukazu. Tym zajął się gorący zwolennik idei prometejskiej Tadeusz Hołówko.⁸

Hołówko chciał opierać się nie na pojedynczych osobach, lecz na największych ugrupowaniach politycznych, jakimi były Musawat wśród Azerów i mienszewicki rząd gruziński. Negocjacje przeprowadzone przez Hołówkę z gruzińskim politykiem Noe Ramiszwilim oraz z liderem Musawatu, Mehemmedem Eminem Resulzade zaowocowały powstaniem 15 lipca 1926 roku Komitetu Niepodległości Kaukazu (dalej

Rady Ministrów. W latach 1931-1935 Naczelnik Wydziału Wschodniego MSZ, wicedyrektor Departamentu Politycznego MSZ (1914-1935), poseł na Sejm (1930-1938), w latach 1935-1939 wicemarszałek Sejmu. Po okupacji niemieckiej Warszawy wyjechał do Rumunii, gdzie został internowany (1939-1944). W 1944 roku wyjechał do Turcji, stamtąd do Egiptu. Od 1947 roku zamieszkał w Wielkiej Brytanii, gdzie wraz z innymi najbliższymi współpracownikami Józefa Piłsudskiego tworzył Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie oraz Ligę Niepodległości Polski, od 1957 roku był prezesem jej Rady Naczelnej. W 1949 roku wznowił grupę „Prometeusz” i przewodniczył jej. Do końca życia utrzymywał kontakty z działaczami prometejskimi.

⁸ Tadeusz Ludwik Hołówko (1889-1931) – polski działacz niepodległościowy związany z obozem Piłsudskiego, działacz PPS, organizator i członek POW, znany publicysta, jeden z najbardziej wybitnych znawców kwestii narodowościowych w II RP, strateg ruchu prometejskiego. Pełnił wysokie funkcje we władzach PPS. Był jednym z organizatorów Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych, brał udział w powstaniu Instytutu Badań Spraw Narodowościowych oraz Instytutu Wschodniego w Warszawie. Od 1 marca 1927 objął stanowisko Naczelnika Wydziału Wschodniego MSZ. W grudniu 1927 roku wystąpił z PPS i przystąpił do tworzenia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR), organizacji politycznej popierającą Marszałka i działającą według jego wskazań. W listopadzie 1930 roku z ramienia tej organizacji dostał mandat poselski do Sejmu, został jednocześnie wybranym wiceprezesem Bloku oraz kierownikiem grupy poselskiej Klubu Parlamentarnego BBWR i prezesem regionalnej grupy wileńskiej. Aktywny obrońca praw narodów z obszaru Imperium Rosyjskiego, opowiadał się za koniecznością wsparcia ruchów niepodległościowych w walce o suwerenność, utrzymywał osobiste kontakty z najwybitniejszymi przedstawicielami nierosyjskiej antysowieckiej emigracji. Jako jeden z realizatorów polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego z ramienia MSZ prowadził rozmowy z Ukraińcami, Kaukazczykami, Tatarami Krymskimi i Nadwołżańskimi oraz przedstawicielami Turkiestanu. Jako polityk i publicysta wypowiadał się za zbliżenie polsko-ukraińskie. 29 sierpnia 1931 roku został zabity przez dwóch nacjonalistów ukraińskich w Truskawcach. Szerzej o życiu i działalności Tadeusza Hołówki patrz: I. Werschler, *Z dziejów obozu behwederskiego. Tadeusz Hołówko: życie i działalność*, Warszawa 1984; A. Madera, *Prometeizm i polityka etniczna wobec narodów słowiańskich w poglądach i działalności Tadeusza Hołówki*, [w:] W. Dymarski, J. Juchnowski (red.), *Europa Środkowa-Wschodnia w polskiej myśli politycznej*, Wrocław 2004, s. 53-101.

KNK). Na początku swojego istnienia KNK był rozszerzoną formą KK. Do składu personalnego KK dołączyli z Musawatu: Mustafa Wekili, który był delegowany do Europy i M.E. Resulzade faktycznie działający na terenie Turcji, z rządu gruzińskiego N. Ramiszwili, którego reprezentował Szymon Mdiwani oraz Said Szamil z Północnego Kaukazu.

Na posiedzeniu KNK w dniu 2 sierpnia 1926 roku delegaci przyjęli decyzję o wydawaniu organu prasowego pod nazwą „Niepodległy Kaukaz”. Jednak ze względu na drażliwość polityczną nazwy oraz brak pozwolenia na druk postanowiono o tymczasowym przeniesieniu redakcji do Paryża. Tadeusz Hołówko, zwolennik współpracy z Ukraińcami, z myślą o nich zdecydował o zmianie nazwy i miejscu wydawania pisma. W listopadzie 1926 roku w Paryżu zaczęto wydawać miesięcznik „Prométhée. Organe de Defense Nationale des Peuples du Caucase et de l'Ukraine”. Ponadto w celach zjednoczenia wysiłków emigracji ukraińskiej i KNK polscy działacze prometejscy ulokowali w Stambule znanego ukraińskiego działacza emigracyjnego z Krakowskiego Oddziału Ukraińskiego Komitetu Centralnego, Wołodymyra Murskiego. Jego zadaniem było nagłaśnianie sprawy ukraińskiej w Turcji, gdzie wiedza o Ukrainie była dosyć słaba.

Ze względu na bliską odległość dzielącą Turcję od Kaukazu, co ułatwiło utrzymywanie łączności, praca KNK była skupiona w Stambule. Liczne wąwozy na kaukaskiej granicy Związku Radzieckiego z Turcją stwarzały szerokie możliwości dla utrzymywania łączności z Kaukazem. W latach 20. radzieckie służby graniczne nie kontrolowały w pełni tych terenów, co ułatwiało kurierom z centrów narodowych nielegalnie przekraczać granicę i przemycać materiały propagandowe.

Polska w swoich działaniach antysowieckich próbowała uzyskać poparcie Turcji na rzecz wolnych państw kaukaskich. W myśl polskich strategów prometejskich Turcja, tak samo, jak Polska, miała żywotny interes w powstaniu niepodległych buforowych państw kaukaskich oddzielających ją od Rosji. O rozważaniach Józefa Piłsudskiego na ten temat dowiadujemy się ze wspomnień Jerzego Potockiego: „Naturalna grawitacja Polski od wieków zawsze szła w kierunku Wschodu i w kierunku Morza Czarnego (...)”⁹. Piłsudski nie wierzył w szczerość sowietofilskiej polityki Kamala Ataturka. Słusznie oceniał przyjazne stosunki turecko-sowieckie jako chwilowe.¹⁰ Turcja czerpała duże korzyści ze swego sojuszu z sowietami. Polska to rozumiała i przyjęła politykę wyczekiwania na dobry moment, gdyż nie wątpiła w zwrot sytuacji. W Warszawie wiadano, że ze wszystkich narodów kaukaskich największą sympatią Turków cieszyli się Azerowie. Dlatego tak ważny był Resulzade w planach polskich.

Lider Musawatu mógł być bardzo pomocny dla polskich strategów prometejskich również ze względu na to, iż wydawał antysowieckie pismo oraz z powodu swoich kon-

⁹ J. Potocki, *Instrukcje Marszałka dla ambasadora RP w Turcji (1933)*, „Niepodległość”, t. 7, Londyn 1962, s. 254.

¹⁰ Ibidem, s. 255.

taktów w Ankarze. Tadeusz Hołówko w swoim sprawozdaniu z wyjazdu do Stambułu pisał: „Musawat, nie ulega wątpliwości, to dziś najliczniejsza i najwplywowsza partia w Azerbejdżanie, mająca poza tem duże stosunki i wpływy w Turcji, gdzie przy pomocy tureckiej wydaje swój organ <Nowy Kaukaz> – w języku tureckim.(...) Związanie zaś Rasulzade osobiście i poza Komitetem z Polską, uważam za jedno z najważniejszych naszych zadań w Kons[tantyno]polu, bo ten człowiek należycie wykorzystywany może oddać ogromne usługi Poselstwu w jego pracy wśród opinii tureckiej (...)”.¹¹

Dużym sukcesem Mehemmeda Emina Resulzadego było uzyskanie pozwolenia na wydawanie czasopisma „Jeni Kafkasja” (Yeni Kafkasya – Nowy Kaukaz).¹² Było to pismo polityczne, naukowe i literackie. Pierwszy numer ukazał się 26 września 1923 roku. Pismo „Jeni Kafkasja” wychodziło dzięki bardzo skromnej pomocy Ognisk Tureckich (koła literackie), na czele których stał Hamdullah Suphi, minister edukacji w rządzie ankarским, dawny znajomy i przyjaciel Resulzadego.

Przewodnią linią pisma było hasło „Kaukaz dla Kaukazczyków”. Chodziło tu o Kaukaz nie tylko jako twór geograficzny, ale przede wszystkim polityczny.¹³ Ideałem dla narodów kaukaskich według redaktora był byt poza Rosją. Kiedy Kaukaz wyzwoliłby się od Rosji (szeroko rozumianej, niezależnie od koloru), powstałby według Resulzadego jakościowo inny, lepszy, Nowy Kaukaz. „Nawet jeżeli dziś Kaukaz nie należy do Rosji z <Orłem> to należy do Rosji z <Sierpem>. Tylko do Kaukazczyków nie należy”.¹⁴

W pierwszym numerze „Jeni Kafkasja” (dalej JK) Resulzade napisał słowa, które mogły by być źródłem inspiracji dla autorów nazwy pisma oraz organizacji *Prometeusz* i w końcu całego ruchu antysowieckiego – prometeizmu. „Ptakiem, który rozszarpował Prometeusza był orzeł. Czyżby orzeł, który od wieku szarpie pierś, wątrobę Kaukazu nie był dwugłowym orłem imperializmu rosyjskiego?(...)”.¹⁵ W przytoczonym fragmencie widać, iż autor Prometeuszem nazywa uciemżone przez Rosję narody Kaukazu. Miną trzy lata od tej chwili i powstanie organizacja *Prometeusz*, liga narodów prometejskich, które mogły sobie zapewnić swój samodzielny byt tylko na gruzach bolszewickiej Rosji.

W izolowanej przez Zachód Turcji bardziej liczone się z Sowiecką Rosją, aniżeli przejmowano gwałceniem praw człowieka na Kaukazie. Otwarty antyrosyjski charakter „JK” miał na celu poinformowanie opinii publicznej w Turcji i poza jej granicami

¹¹ AAN, sygn. 6687, k.12, k. 15.

¹² Na temat czasopisma „Jeni Kafkasja” patrz: A. Tahirli, *Azərbaycan mübacir mətbuatı* (“Yeni Qafqasya”, “Azərbaycan” (Paris), “Odlu Yurd”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” (Ankara)). *I hissə*, Bakı 2002, s. 15-25; S. Şimşir, *Azərbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul 2006, s. 40-52.

¹³ S. Şimşir, *Azərbaycan'ın istiklal mücadelesi...*op.cit., s. 40.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Resulzade jeszcze w 1918 roku w swoim przemówieniu na otwarciu parlamentu Azerbejdżanu porównał narody kaukaskie ze zniewolonym Prometeuszem, a ptaka, który wyjadał mu wątrobę – z dwugłowym orłem rosyjskim: „Panowie, kiedyś Prometeusz, przedstawiciel idei wolności podobnie do nas, narodów kaukaskich, był przykuty do gór Kaukazu. Pragnął on zerwać wieczne okowy. Duch Prometeusza jest w każdym z narodów kaukaskich (...)”.

o sytuacji w Związku Radzieckim. Pismo drażniło sowieckie władze. Dyplomacja sowiecka coraz bardziej naciskała na rząd w Ankarze domagając się zamknięcia pisma. Sowietci odnieśli sukces i 1 października 1927 roku czasopismo zostało zamknięte.¹⁶

Jednak już od 1 lutego 1928 roku Resulzade zaczął wydawać w Turcji nowe pismo „Azeri Turk” (dalej „Az.T”), innymi słowy „Azerbejdżanin”¹⁷. „Az.T” wychodził w Stambule co dwa tygodnie.¹⁸ Pierwsze 20 numerów było pisane alfabetem arabskim. Po przyjęciu w Turcji „Ustawy o Nowych Literach” 1 października 1928 roku „Az.T” od 16 grudnia 1928 roku przeszedł na alfabet łaciński.

Informację o „Az.T” można znaleźć w raporcie polskiego poselstwa w Ankarze wysłanym do centrali 16 grudnia 1929 r. „(...)wydawana w Stambule gazeta tygodniowa <Azeri Turk> korzysta faktycznie z wielkich przywilejów w dziedzinie wolności słowa, gdyż władze tureckie, w drodze wyjątku tolerują w całej pełni publikowanie w tym piśmie wiadomości przedstawiających istotny stan Rosji”.¹⁹ Tolerancja Turków miała jednak swoje granice. Władze tureckie wskutek żądań Sowietów zamknęły pismo. Ukazało się tylko 30 numerów „Az.T”, a ostatni numer wyszedł w lutym 1930 roku. Redakcja pisma miała kłopoty nie tylko związane z represjami z zewnątrz. W 1928 roku w łonie partii Musawat powstał poważny konflikt, co nie mogło się nie odbić na pracy pisma. Resulzade był nie tylko redaktorem pisma, ale i autorem większości artykułów, dlatego jego coraz częstsze wyjazdy za granicę i w końcu opuszczenie Turcji osłabiły pracę redakcji.

Kolejnym antysowieckim pismem, które wydawała azerska emigracja w Turcji, był miesięcznik „Odlu Jurt” (Ognista kraina). Pierwszy numer składający się z 40 stron wyszedł w Stambule 1 marca 1929 roku.²⁰ Na stronie tytułowej podana była pełna nazwa: „Odlu Jurt” *Miesięczny organ ideologii narodowego Azerbejdżanu*. Wszystkie numery wychodziły w alfabecie łacińskim.²¹

W artykule „Nasza twarz” Resulzade powtórzył myśl o konfederacji Kaukazu przedstawioną jeszcze w „Az.T” i przedstawił wynikające z tego korzyści dla Turcji i Persji. „W walce o odzyskanie swojej niepodległości azerbejdżański ruch narodowy gotowy jest do użycia wszelkich realnych możliwości. Nie będziemy tutaj mówili

¹⁶ S. Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade' nin Türkiye'deki bayatı, faaliyetleri ve dışınceleri*, Ankara 1995, s. 27.

¹⁷ To jest wyjaśnienie samego Resulzadego użyte w streszczeniu pierwszego numeru „Azeri Turk”, który wysłał Tadeuszowi Hołowce, Szefu Departamentu Wschodniego MSZ RP: AAN,teczka 6693, k. 37. Artykuł ukazał się również w języku francuskim w piśmie „Prométhée”. „Prométhée”, maj 1928, nr 16, s. 13-15.

¹⁸ Szerzej na temat „Azeri Turk” patrz: A. Tahirli, *Azərbaycan mübacirət mətbuatı.. II hissə*, Bakı 2003, s. 155-166; S. Şimşir, *Azərbaycan'ın istiklal mücadelesi...op.cit.*, s. 52-59.

¹⁹ AAN, sygn. 6689, k. 17.

²⁰ Szerzej na temat „Odlu Jurt” patrz: A. Tahirli, *Azərbaycan mübacirət mətbuatı, I hissə...op.cit.*, s. 26-43; S. Şimşir, *Azərbaycan'ın İstiklal...op.cit.*, s. 60-65.

²¹ Niestety, również „Odlu Jurt” z przyczyn politycznych został zamknięty. Ostatni jego numer (30-31) ukazał się w sierpniu 1931 roku.

o wszystkich rodzajach tych możliwości. Zaznaczmy tylko, iż wśród politycznych możliwości przypisujemy szczególne znaczenie idei Konfederacji Kaukaskiej. Polityczne znaczenie niepodległego konfederacyjnego Kaukazu powinno przede wszystkim być doceniane w krajach sąsiadujących z Kaukazem, zarówno w Turcji jak i Persji – krajach, które najbardziej ze wszystkich znajdują się pod presją rosyjskiej imperialistycznej ekspansji.”²²

Mimo korzyści wynikających z położenia geograficznego Turcji, jak było zaznaczone wyżej warunki polityczne na terytorium tego kraju w latach 20. nie były korzystne dla emigracji antybolszewickiej ze względu na strategiczny sojusz turecko-sowiecki. Jesienią 1928 roku gruziński przedstawiciel w KNK Szymon Mdiwani został aresztowany i wydalony z Turcji. Bezpośrednią przyczyną była zbyt duża nieostrożność Gruzina, który mimo wydalenia przez władze tureckie jego współpracownika Czuwadze, sprowadził go z powrotem pod fałszywym paszportem.²³ Rezulzade prowadził w tej sprawie rozmowy z władzami tureckimi, jednak ze Sztabu poinformowano go poufnie, że „Mdiwaniego musiano wydalic ze względu na zbyt duże ujawnienie jego roboty, oraz przekroczenie pewnych rozporządzeń policyjnych.”²⁴ Azerska oraz północnokaukaska sekcja zapewniały gruzińskich kolegów, iż ta akcja nie odnosi się do całej gruzińskiej pracy i prosiły o wysłanie kolejnego przedstawiciela. Jednak po rewizji u Rezulzadego oraz Szamila Gruzini umocnili się w przekonaniu o niemożności pracy na terenie Turcji i zażądały przeniesienia pracy do Paryża. W przeciwnym razie groziły wyjściem z KNK.

W latach 1928-1929 znacznie pogorszyły się warunki działalności politycznej emigracji kaukaskiej na terenie Turcji. Nad pogorszeniem sytuacji zaważyło kilka czynników, między innymi wspomniane wydalenie na jesieni 1928 roku gruzińskiego przedstawiciela. Ponadto 1929 rok był bardzo trudnym dla całej emigracji antysowieckiej działającej na terenie Turcji. Ankarą coraz podejrzliwiej patrzyła na ich działalność, powoli, pod presją Sowietów ograniczała ich wolność. Choć Emin bej miał znajomości wśród elity rządzącej w Ankarze i był dobrze postrzegany, nawet azerbejdżańskiej emigracji nie udało się uniknąć rewizji policyjnych w czerwcu 1929 roku.

Polskie poselstwo natychmiast wysłało do centrali informacje na ten temat: „2’go b.m (czerwca – SK) rano urządzono równocześnie rewizję u Emina i Szamila i zabrano na policję wszystkie znalezione u nich papiery, u Emina wszystko, tzn. protokoły zebrań, książki etc., u Szamila nic, bo wszystko u nas trzyma.”²⁵ „U Emina” oznaczało w redakcji pisma „Odlu Jurt”. Rzeczywiście policja zabrała wszystkie dokumenty, papiery znalezione w redakcji. To wydarzenie bardzo dotknęło azerską emigrację, jej przedstawiciele czuli się upokorzeni. Współpracownicy Rezulzadego szukali autorów

²² Ibidem, k. 16.

²³ List Kazimierza Papée do Tadeusza Hołówki z dnia 3. IX. 1928, AAN, sygn. 6693, k. 132.

²⁴ Telegram szyfrowy Kazimierza Papée do Ministra Spraw Zagranicznych, AAN, sygn. 6693, k. 157.

²⁵ List Jana Gawrońskiego do Tadeusza Hołówki z dnia 13 czerwca 1929, AAN, sygn. 6689, k. 76.

donosu wśród opozycji wobec Emina. Prawdziwym winowajcom między innymi właśnie o to chodziło. Pomimo argumentów osób z otoczenia Resulzadego uważam, że wersja wydarzeń, zgodnie z którą opozycja doniosła o antytureckiej działalności Resulzadego, żeby go skompromitować w oczach Turków, nie jest przekonująca. Interesujący w tej sprawie jest dokument, który trafił w ręce polskiej placówki w Ankarze, w którym niejaki German donosi ministrowi spraw zagranicznych Turcji Tefikowi Rusztiemu o antysowieckiej działalności kaukaskiej emigracji w Turcji.²⁶ Raport zawiera również informację o Resulzademu. Wiele daje do myślenia początek dokumentu, gdzie autor pisze: „w nawiązaniu do naszych spotkań, na których między innymi został określony charakter informacji, które mogą zainteresować Was z punktu widzenia Waszej pracy narodowej (...)”²⁷. Wynika z niego, że szef dyplomacji tureckiej „zamawiał” informacje o antysowieckiej emigracji. Finansowe i polityczne poparcie Polski dla kaukaskiej emigracji nie było tajemnicą dla Turków. Szukano powiązań z innymi krajami, między innymi Wielką Brytanią, do której Turcja nie miała zaufania. Rewizja u przedstawiciela Gorców, Szamila oraz wcześniejsze wydalenie gruzińskiego reprezentanta wskazują, że nie była to akcja wyłącznie przeciwko Resulzademu, lecz część całej operacji infiltrowania emigracji antysowieckiej pod kątem współpracy z Anglikami.

Po rewizji, przez trzy dni przesłuchiowano Resulzadego. Na przebieg przesłuchiwań światło rzuca doniesienie Gawrońskiego: „Badania – prowadzone oględnie, prawie życzliwie – były wyraźnie skierowane ku wynalezieniu ingerencji Anglików. (...) Policja miała otrzymywać dużo denuncjacji o konszachtach emigracji z Anglikami. Z Eminem omówiliśmy zatem, co ma mówić o naszej współpracy. Powiedziałem, żeby nie przeczył, o ile tylko ustnie ma zeznawać, by jednak niczego w tym sensie nie podpisywał. Bałem się, by taki akt nie trafił do rąk bolszewików, gdyż prowadzące przesłuchiwania są podejrzani o stosunki z bolszewikami. Na zapytanie <jakie rządy was popierają?> Emin doskonale odpowiedział: <w pierwszym rządzie turecki, a następnie polski>. To Turków trochę zaniepokoiło i w następstwie sam Wali²⁸ całe akta wziął do siebie i sam z Eminem gadał.”²⁹ Resulzademu powiedziano, że polecenie rewizji otrzymali nie z Ankary, lecz że lokalna policja otrzymała doniesienie. Dla wyjaśnienia sprawy Gawroński chciał wysłać Resulzadego do Ankary. Jednak Resulzade nie miał pozwolenia na wyjazd, nie mógł opuścić Stambułu. W tym celu wysłano do Ankary Dżafara Sejdameta, który miał dobre kontakty wśród tureckich polityków. Jego rozeznania pokazały, że w rządzie Ismet Paszy (Inonu) zdecydowanie prosowiecką politykę prowadził Tefik Rusztu, który opowiadał się za wydaleniem antysowieckiej emigracji. Z takim rozwiązaniem nie zgadzał się minister spraw wewnętrznych Szukru Kaja, który miał poglądy antykomunistyczne, dlatego sprzyjał emigracji antybolszewickiej.

²⁶ AAN, sygn. 6693, k. 91-93.

²⁷ Ibidem, k. 91.

²⁸ Gubernator, prezydent miasta, mer.

²⁹ List Jana Gawrońskiego do Tadeusza Hołownki z dnia 13. 06. 1929, AAN, sygn. 6689, k. 77.

Jak pisze Gawroński w swoim doniesieniu, w związku ze sprawą rewizji u Resulzadego powstał „huczek w rządzie i na Radzie Ministrów”.³⁰ W takiej sytuacji minister spraw wewnętrznych Szukru Kaja zdecydował, że sam osobiście zajmie się tą sprawą, dlatego kazał wysłać sobie wszystkie akta.

Choć wątek z rewizją oraz związanym z nią śledztwem w sprawie Resulzadego w archiwach polskich się urywa, wydarzenia, które się następnie rozegrały dają podstawę do stwierdzenia, że niezależnie od wyników badań było wiadomo, że Turcy chcieli wyeliminować politycznie osobę Resulzadego. Cała rewizja była jedynie przedstawieniem w rozgrywkach turecko-sowieckich. Ignorowana przez Zachód Turcja zabiegała o względy Moskwy, dlatego musiała udowodnić sojusznikom lojalność i wierność. Zabiegi sowieckiego posła Jakowa Surica (Яков Сурин)³¹ przyniosły rezultaty. Udało mu się wzmocnić polityczny dialog turecko-sowiecki. Turcja musiała jak najszybciej pozbyć się krepujących „gości”. Resulzade musiał zaprzestać działania w Turcji, albo wyjechać. Prawdopodobnie w styczniu 1930 roku Mehemmed Emin Resulzade wyjechał z Turcji do Polski.

W tym samym roku we wrześniu do Moskwy pojechał minister spraw zagranicznych Tewfik Ruszti.³² Rok później odbyła się rewizyta w Ankarze ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR Maksima Litwinowa. 30 listopada 1931 roku strony podpisały w Ankarze protokół o przedłużeniu na kolejne pięć lat turecko-sowieckiego traktatu o przyjaźni i neutralności z 1925 roku. Protokół zawierał tajną klauzulę, na mocy której Turcja zobowiązywała się deportować najbardziej aktywnych emigrantów antysowieckich oraz przeciwdziałać na swoim terytorium propagandzie, skierowanej przeciwko Sowiетom.³³ Ponadto szefowie dyplomacji przygotowali grunt do oficjalnej wizyty w Związku Radzieckim rządu tureckiego na czele z przewodniczącym Rady Ministrów Ismetem Inonu w kwietniu 1932 roku. Podczas pobytu tureckiej delegacji w Moskwie, 6 maja doszło do spotkania Ismeta Inonu ze Stalinem. Wizyta zaowocowała udzieleniem kredytu Turcji w wysokości 8 mln dolarów.³⁴ Prawdopodobnie jednym z warunków udzielenia kredytu było, między innymi, ostateczne rozstrzygnięcie kwestii emigracji antybolszewickiej w Turcji.

Polskie MSZ oraz Oddział II SG bezskutecznie próbowały od 1930 roku pomóc Resulzademu powrócić do Turcji. W materiałach polskiego MSZ zachowała się korespondencja między Warszawą a Stambułem, dotycząca sprawy uzyskania tureckiej wizy dla Resulzadego. Jedna z notatek pochodzi z grudnia 1930 roku: „Wiza dla Emin

³⁰ AAN, sygn. 6689, k. 78.

³¹ Jakov Zacharowicz Surits (1882-1952), sowiecki dyplomata, w latach 1924-1934 *polpred* (pełnomocny przedstawiciel) Sowiетów w Ankarze. Podpisał w 1925 roku umowę o przyjaźnie i neutralności pomiędzy Turcją i ZSSR. Za swoją działalność dyplomatyczną w Turcji dostał najwyższą w tamtych czasach nagrodę – order Lenina.

³² *Очерки истории Министерства Иностранных Дел России*, Москва 2002, t.2, s.140.

³³ А. Балаев, *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*, op.cit., s. 236.

³⁴ М. Гасратян, П. Моисеев (red), *СССР и Турция, 1917-1979*, Москва 1981, s. 98-99.

Beja jest w dalszym ciągu aktualna. Staraj się o nią. Emin jest człowiekiem tak bardzo sztandarowym, że nie sposób [podkr. w oryginale – SK] obejść bez niego na odcinku Jego narodu.” Z listu radcy polskiej ambasady w Turcji Karola Dubicza z 12 lutego 1933 roku wynika, iż próby były wznawiane cały czas, ale bezskutecznie: „W sprawie Eminowej wize. Miałem na ten temat 2 długie rozmowy z Nadzi³⁵. Widziałem, jak mu trudno było wykrztusić odmowę – nie miał na to argumentów.”³⁶ Represje spotkały nie tylko samego Resulzadego ale również jego dzieła. 22 października 1938 roku Kemal Atatürk podpisał rozporządzenie zabraniające wwozu i rozpowszechniania jego książki.³⁷ Wiadomo, że w praktyce to oznaczało zakaz rozpowszechnienia na terytorium Turcji wszelkiej antysowieckiej literatury.

Okres turecki (lata 1922-1930) był bardzo brzemenny w skutki dla działalności politycznej i publicystycznej emigracji kaukaskiej. W tym czasie powołano Zagraniczne Biuro Musawatu, Centrum Narodowe Azerbejdżanu, powstała najważniejsza emigracyjna organizacja kaukaska – Komitet Niepodległości Kaukazu, publikowano też prasę antysowiecką. Turcy tolerowali polityczną działalność uchodźców z Kaukazu na tyle, na ile mogli udawać, że nie wiedzą o ich antybolszewickiej działalności. W okresie międzywojennym Turcja nie była tak silna, żeby wspierać działania polityczne emigracji kaukaskiej przeciwko Związkowi Radzieckiemu, jedynemu mocarstwu, jakie wspomagało młodą republikę w procesie państwowotwórczym. Zachód, odwracając się od Turcji, niejako pchnął ją w objęcia Moskwy. Z tego punktu widzenia nie można zbyt surowo oceniać prosowieckiej polityki Kemala Atatürka, który dbał przede wszystkim o interesy narodowe Turcji. Kraje Europy Zachodniej przyjęły antysowiecką emigrację, tolerowały ją, ale jednocześnie przymykały oko na bezprawne, imperialistyczne działania bolszewików na obszarze byłej Rosji, pozwalając im krok po kroku odbudowywać imperium o innym zabarwieniu.

Dr Szahla Kazimowa – absolwentka Instytutu Orientalistycznego UW, wykładowca w Studium Europy Wschodniej UW, zajmuje się dziejami emigracji kaukaskiej w okresie dwudziestolecia międzywojennego, rozwojem azerbejdżańskiej myśli politycznej, w szczególności działalnością M. E. Resulzade.

³⁵ Może chodziło o Ahmeta Nadzi Tinaza? Był on główną radcą w Ministerstwie Obrony Turcji. W latach 1939-40 był ministrem obrony.

³⁶ List Karola Dubicza z dnia 12 lutego 1933 roku. AAN, sygn. 6691, k. 65.

³⁷ С. Исаков (red), *Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем*, Москва 2011, s. 291.

Anti-Soviet Caucasian Emigration Activity in Turkey

Shahla Kazimova

From the end of 1920 – when the Bolsheviks, fighting against the “White” Russian army, began to gradually take over the territories of the former Russian Empire – the emigration process began from Russia, Caucasus and Central Asia to Turkey. In this period Turkey was in a very difficult international situation. After being on the losing side in World War I, Turkey suffered a series of humiliating policies at the hands of the Entente. According to the Treaty of Sevres of 1920, Turkey was supposed to renounce most of its territory in favor of Great Britain, France Italy, Greece, Armenia and the autonomous Kurdish state, while Istanbul, together with the straits that were a part of its territory, was to fall under international control. Soon an opposition movement emerged under the leadership of the charismatic Kemal Ataturk, who opposed the weak government of the Sultan and the Western policy towards Turkey. After a victorious campaign in 1923, the rebels established the Republic of Turkey. Financial and military aid from Soviet Russia played a significant role in Ataturk’s victory.

In spite of the “Treaty of Friendship and Brotherhood” (1921) and the “Pact of Friendship and Non-aggression”

Деятельность антисоветской кавказской эмиграции в Турции

Шахла Кязимова

С конца 1920 года, когда большевики занимали все новые и новые территории Русской империи и боролись с «белой» армией Русских, начался поток эмигрантов в Турцию из России, Кавказа и Средней Азии. В этот период Турция была в очень трудном положении. После поражения в Первой мировой войне она переживала тяжелые последствия политики стран Антанты. Согласно мирному договору, подписанному в 1920 году в Севре близ Парижа, государство вынуждено было отказаться от большей части своей территории в пользу Англии, Франции, Италии, Греции, Армении и автономного Курдистана, а Стамбул вместе с его проливами, должен был быть под международным контролем. Однако вскоре против политики марионеточного правительства султана, а также политики держав-победительниц стало развиваться сопротивленческое движение под руководством харизматического Кемаля Ататюрка. После победы повстанцев в военных действиях в 1923 году, была создана Турецкая Республика. Следует отметить, что в победе кемалистов нема-

(1925) signed with Soviet Russia, Turkey accepted emigrants from the former Russian empire and pretended not to notice their evident anti-Soviet activities. This fact demonstrates that, at that time, Ankara treated the alliance with Moscow as temporary.

Since 1924, Polish diplomats in Turkey – according to an order issued by Józef Piłsudski – worked with representatives of Caucasian emigration trying to unite them under one organization. This mission was entrusted to Tadeusz Schaetzel, military attaché in Ankara from 1924-1926. Due to his efforts, the so-called “Committee of Confederates” was established, joining the representatives of Azerbaijan, Georgia and Northern Caucasus. However, this organization did not manage to gain much support. As a result of the activity of a special envoy of the Polish MFA, Tadeusz Hołowko, a new organization emerged in 1926 - the Committee of the Independence of the Caucasus (CIC). Among its members were M. Vekili, M.E. Resulzade (Azerbaijan), N. Ramishvili, S. Mdiviani (Georgia) and S. Shamil (Northern Caucasus). The CIC published a magazine, “Independent Caucasus”, and later “Promethee” (after the editorial board moved to Paris in late 1926). Poland attempted to gain the support of the Turkish authorities for the idea of independence for the Caucasian states – which was closely connected to the fact that Marshal Piłsudski did not believe in a genuinely strong Turkish-Soviet alliance. Warsaw knew that it was the Azeris, who had the strongest sympathy from the Turks, which is why Mehmed

люю финансовую и военную помощь оказала Советская Россия.

Несмотря на подписанный в 1921 году «Договор о дружбе и братстве», а в 1925 году договор о дружбе и ненападении с Советской Россией, Турция принимала эмигрантов из бывшей советской империи и закрывала глаза на их открытую антисоветскую деятельность. Это свидетельствует о том, что альянс рассматривал отношения Анкары с Москвой в качестве временного явления.

С 1924 года польские дипломаты в Турции от имени Юзефа Пилсудского развивали деятельность кавказской эмиграции, пытаясь объединить ее представителей в одну организацию. Эта миссия была возложена на Тадеуша Шетцеля, который в период 1924-1926 годов исполнял функцию военного атташе в Анкаре. Благодаря его усилиям был создан так называемый Комитет конфедератов, в состав которого вошли представители из Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа. Однако эта организация не пользовалась большой поддержкой. Благодаря деятельности специального посланника Министерства иностранных дел Польши Тадеуша Головки, в 1926 году был сформирован Комитет независимости Кавказа (КНК), к которому удалось привлечь таких деятелей, как М. Векили и М. А. Ресуладе (Азербайджан), Н. Рамишвили и С. Мдивани (Грузия), С. Шамиль (Северный Кавказ). Печатным органом КНК был журнал «Независимый Кавказ», а позже – «Прометей»

Emin Resulzade was so important to Polish plans.

The leader of the Musavat party had begun issuing an anti-Soviet magazine, published in Turkish, in 1923 ("The New Caucasus") and had good connections and influence within the government elites in Ankara. His published views included the support of the idea of absolute independence for Caucasian states. The magazine and its extremely anti-Russian character irritated Soviet authorities and their opposition gradually became more determined, until they eventually demanded that the Turkish authorities shut the journal down. Resulzade did not pay much attention to this and in 1929 he started to issue yet another publication, the bi-monthly journal: "Azeri Turk". Twenty issues were published until February 1930, when the Turkish authorities, under pressure from the Soviets, decided to close the journal down. Another anti-Soviet magazine was the monthly: "Fiery Land" (issued from 1929). Resulzade promoted the idea of the establishment of a Confederation of Caucasus States.

In spite of the initial tolerance the Turkish authorities demonstrated towards the activities of the Caucasian emigration, starting from 1928-1929, working conditions considerably deteriorated. In 1928, the Georgian representative of the CIC, Shimon Mdivani, was expelled from Turkey, and searches were carried out in Resulzade's and Shamil's homes. After these events, the Georgians demanded that the activities of the Committee be moved to Paris. After the search, Resulzade was questioned

(после переезда редакции в Париж в 1926 году). Польша пыталась получить поддержку Турции для идеи независимости стран Кавказа, что было связано с отсутствием веры Юзефа Пилсудского в искренность турецко-советского альянса. В Варшаве было известно, что в Турции наибольшие симпатии вызывали азербайджанцы. По этой причине Ресулзаде играл такую важную роль в польских планах.

Лидер партии Мусават издавал антисоветский журнал на турецком языке «Новый Кавказ» (с 1923) и имел большое уважение в правительственных кругах в Анкаре. Он выступал за полную независимость кавказских стран. Журнал и его явно анти-русский характер все больше раздражали советских властей, которые все чаще требовали от Анкары закрыть журнал. Несмотря на это, Ресулзаде в 1928 году приступил к публикации нового журнала «Азербайджан» (журнал издавался каждые две недели). До февраля 1930 года было издано 20 номеров, однако вскоре под давлением Советов турецкие власти закрыли журнал. Следующим антисоветским изданием был месячник «Страна огней» (издавался с 1929 г.). Ресулзаде выражал в нем постулаты идеи создания Кавказской Конфедерации.

Несмотря на первоначальный допуск турецких властей к деятельности кавказских эмигрантов, в 1928-1929 годах значительно ухудшились условия для их работы. В 1928 году из Турции был выслан грузинский представитель КНК Симон Мдивани,

for three days. Ankara, feeling ignored by the West and striving for support from Moscow, gradually began limiting the possibilities and freedom previously enjoyed by the representatives of the Caucasian emigration.

Searches and interrogations were in fact elements of the Turkish-Soviet game, which resulted in the consolidation of relations between the two states. Resulzade was forced to stop his activities in Turkey. Most probably in January 1930, he left for Poland.

Meanwhile, at the end of 1931, Turkey and the USSR signed a protocol prolonging the Treaty of Friendship and Non-aggression for five years. A secret clause was included, according to which Ankara was obliged to deport the most active anti-Soviet emigrants and counteract any anti-Soviet propaganda on its territory. Polish authorities did try to assist Resulzade in his attempts to return to Turkey, though unsuccessfully. From 1938, according to a decision made by Kemal Ataturk, the import and popularization of Resulzade's book was forbidden.

The Turkish period (1922-1930) was very important for the political and publishing activity of the Caucasian emigration. Turkey, after an initial period of acceptance, was forced to eliminate this kind of activity from its territory. The most obvious reason was that Ankara, isolated by the West, had to secure its interests by allying itself with the Soviet Union in the 1930s.

а у Ресулзаде и Шамиля были проведены обыски. После этого события грузинские представители потребовали перенесение деятельности Комитета в Париж. Анкара, игнорируемая со стороны Запада, старалась получить поддержку Москвы и потому постепенно ограничивала свободу действий представителей кавказской эмиграции. Обыски и допросы были фактически частью турецко-советской игры, в которая послужила укреплению отношений двух стран. Ресулзаде пришлось прекратить деятельность в Турции и, скорее всего, в январе 1930 года перебрался в Польшу.

Между тем, в конце 1931 года, Турция и СССР подписали протокол о продлении на пять лет Договора о дружбе и ненападении с секретным пунктом, согласно которому Анкара обязалась выдворить из страны наиболее активных эмигрантов, проводящих антисоветскую пропаганду. Польские власти безуспешно пытались помочь Ресулзаде вернуться в Турцию. В 1938 году Кемаль Ататюрк запретил ввоз и распространение книг Ресулзаде по всей стране.

Несмотря на негативное отношение Анкары, турецкий период (1922-1930) был очень важным в политической и журналистской деятельности кавказских эмигрантов.

